

דרור בונדי

איִכָּה?

עוד על יהדות וישראל בהוצאת שלם:

מיכאל אורן, דוד חזוני, יורם חזוני (עורכים) – מאמרים חדשים על הציונות
מיכאל אורן – שישה ימים של מלחמה: המערכה ששינתה את פני המזרח התיכון (עם דביר)

אליעזר ברקוביץ – אמונה לאחר השואה

אליעזר ברקוביץ – מאמרים על יסודות היהדות

אליעזר ברקוביץ – עמו אנוכי בצרה: יהדות בגטאות ובמחנות ההשמדה

יונתן זקס – רדיקלית אז, רדיקלית עכשיו: מורשת הדת העתיקה בעולם

יוסף חיים ירושלמי – משה של פרויד

אריה מורגנשטרן – השיבה לירושלים: חידוש היישוב היהודי בארץ ישראל
בראשית המאה התשע־עשרה

אילת מזר – החפירות בעיר דוד 2005

אלן פינקלקראוט – בשם האחר: הרהורים על האנטישמיות שבפתח

הנרי קיסינג'ר – משבר: ניהול מדיניות החוץ במלחמת יום כיפור
ובציאה מווייטנאם

דרור בונדי

איפה?

שאלתו של אלוהים ותרגום המסורת בהגותו של
אברהם יהושע השל

הוצאת שלם, ירושלים התשס"ח

Where Art Thou?
God's Question and the Translation of
Tradition in the Thought of Abraham Joshua Heschel

Dror Bondi

עורכת סדרה: יעל חזוני
עורכת לשון: הגיה קולומבוס
הפקה: מרינה פיליפודי

© 2008

כל הזכויות של המהדורה העברית
שמורות למרכז שלם, רחוב הצפירה 22א, ירושלים

עיצוב עטיפה: אריקה הלבני

הפצה:

מרכז שלם, רחוב הצפירה 22א, ירושלים
טל' 560-5500 (02), פקס 560-5511 (02)
דוא"ל: shalemorder@shalem.org.il

מסת"ב ISBN 978-965-7052-59-4

דאנאקוד 496-1068

Printed in Israel

לסבתא לאה,
ולזכרו של הרב שג"ר,
איש ירא ה' ואוהב הבריות,
'וזה שאינו יודע לשאול – את פתח לו'

אסור שמושגים ומילים יהיו למחיצות; יש לראות בהם חלונות.

— השל, אלוהים מבקש את האדם

תוכן העניינים

ט	פתח דבר
יב	מבוא
1	חלק ראשון: מענה ותשובה לשאלתו של אלוהים
6	פרק א המציאות אינה אובייקט וה'אני' אינו סובייקט
55	פרק ב מתודת יצירה של מענה
84	פרק ג אלוהים
131	חלק שני: תרגום המסורת בהגותו של השל
140	פרק ד 'דיאלוג השאלות' של השל עם המודרנה
183	פרק ה מסורת של התגלות של מסורת
216	פרק ו תרגום המסורת כמענה ותשובה לשאלתו של אלוהים
224	פרק ז ארץ ישראל וירושלים – מונחי מסורת נוכח שאלת הציונות
284	אחרית דבר
286	הערות
345	ביבליוגרפיה

פתח דבר

כמו לישראלים רבים אחרים, עד לפני כמה שנים השם אברהם יהושע השל נשמע לי מוכר אך לא מעבר לזה. רק בקורס אקדמי נפגשתי פגישה ראשונה עם הגותו, ובהמלצתו והדרכתו של המרצה, פרופ' אפרים מאיר, הקדשתי את עבודת המוסמך שלי למשנתו. ככל שהתקדמתי במחקרי כך הלכתי ונפעמתי לנוכח רוחו של השל. גיליתי כי הגותו מלאת הוד מוסרי ותעוזה רוחנית; נפעמתי מרוח הקודש המנשבת בין דפי ספריו; התפלאתי על עומק אבחנותיו הרוחניות; וחשתי כי החייאת הגותו בישראל היא צורך השעה.

אכן, אף שהשנה מלאו מאה שנה להולדתו של השל, הגותו הנדירה טרם עלתה ארצה. אין כמעט יהודי אמריקני שאינו מכיר את השל. יהודים רבים בני הסיקסטיו אף רואים בו את מורם ורבם. גם אנשי רוח ודת לא־יהודים בכל העולם נוצרים את זכרו. לעומת זאת במדינת ישראל מעטים שמעו את שמו. אין השל מוכר לא לציבור הרחב ולא למגזר הדתי; לא לעולם הרבני ולא לעולם האקדמי; לא לאנשי החינוך ולא ליוצרי התרבות.

ואולם, כמידה שאין השל מוכר בארץ, כך הגותו חסרה כאן. השל היה נביא אשר ביקש להביא לאדם המודרני את דבר ה'. הוא זעק באוזנינו על כי שכחנו את אלוהים – על כי אטמה עצמה המחשבה הדתית מכל רוח, על כי ביקשה לכלוא את הרוח במסגרותיה הצרות. הוא קרא לאדם המודרני לפקוח את עיניו הרוחניות, לפתוח את לבו, להקשיב לרחשי נשמתו. הוא ראה כי אלוהים מבקש את האדם, אך האדם עסוק בעצמו.

כנביאי התנ"ך נלחם אף השל את מלחמתם של העשוקים, של האדם באשר הוא אדם; של האדם כיציר ה', כבעל צלם אלוהים. "רגליו התפללו"

כאשר צעד ליד רעהו מרטין לותר קינג והנהיג את המאבק למען זכויות השחורים בארצות-הברית; הוא זעק על העוולות שהתרחשו במלחמת וייטנאם, ואף שמע את השכינה מדברת אליו מבעד לאבני הכותל המערבי לאחר הצלת ישראל במלחמת ששת הימים.

נביא הילך בינינו, ואנו עסוקים היינו בקטנות. העולם הרבני קטלג את השל כקונסרבטיבי ואסר את הגותו כמוקצה, הממסד האקדמי נעל את שעריו בפני השל כאשר זה ביקש לעלות ארצה, והחברה הישראלית כולה עסוקה הייתה מכדי להרהר בזהותה.

מעטים מספרי השל תורגמו לעברית, מעטים המאמרים שהתעמקו בהגותו, כתביו אינם נלמדים במערכת החינוך הישראלית, ועד היום לא נכתב בעברית אלא ספר שלם אחד לביאור הגותו.

ואולם בשנים האחרונות החלה החברה הישראלית להקיץ משנתה, לברר את זהותה היהודית, להצטער על אבדן עושרה הרוחני ולהכיר בעוולותיה החברתיות. האם כעת מוכנה היא לפגוש בהשל ובהגותו העל-מגזרית?

כעומק הצער שחשתי על חסרונו של השל מן ההווה הישראלית כך עלתה בי על גדותיה השמחה, כאשר נודע לי כי מחקרי יראה אוד כספר בהוצאת שלם. לבי נמלא הודיה לה', 'כי ממך הכל ומידך נתנו לך'.

מודה אני לכל מי שליווני בעבודתי. לולא אמונם של רבים, לא היו דבריי זוכים לראות אור. בראש ובראשונה אודה לאנשי מרכז שלם על בחירתם בספרי ועל תמיכתם בעבודתי. אודה במיוחד למנהלת ההוצאה, גב' יעל חזוני, לשופטי תחרות 'פרס שלם 2006', ולכל העוסקים במלאכה. לבי מלא תודה לרב ד"ר יוסף יצחק ליפשיץ שעבד עמי על עריכת המחקר ועיבודו לספר. אישיותו המיוחדת, אמונו וביקורתו, עידודו ועצותיו המעמיקות, משוקעים בכל אות. עבודתה המקצועית של הניה קולומבוס בעריכה הלשונית ומקצועיותם של מרינה פיליפודי וצוות ההפקה מעידים על עצמם; על מסירותן אין מילים שתוכלנה להעיד ולהודות.

הכרת תודה עמוקה חש אני למנחה שלי, פרופ' אפרים מאיר, על שהנחה אותי אל השל ועל שכיוון דרכי באמון, בסבלנות ובמאור פנים. גם לאחר הגשת העבודה הרביתי להתייעץ עמו ולשוחח עמו בעניינה, ורוחו הטובה ניכרת אף היא בדבריי. פרופ' מאיר אף צירף אותי לחוג לומדי השל בביתה של פרופ' רבקה הורביץ ז"ל, וכך זכיתי להכיר אישה מיוחדת זו וללמוד עמה את הגותו של השל.

בשנים האחרונות זכיתי לחיות במחיצתם של כמה אנשים מיוחדים, אשר רק בזכותם יכולתי להקשיב לקולו של השל. בראש ובראשונה היו אלו משפחותיה וחבריה של קהילת הקיבוץ העירוני 'בית ישראל', ובייחוד ישראל, הושע ואילון.

עבודת המחקר נעשתה בעיבורן של השנתיים שעשיתי בקהילת הישיבה התיכונית 'מקור חיים'. אווירת האמון והקרבה שבין לומדיה ומלמדיה נוכחת בספר זה.

לפני כשנתיים זכיתי לשוב לישיבת 'שיח', ללמוד לפני הרב שג"ר וללמד חבורה של לומדי השל. מאז הסתלק הרב שג"ר לבית עולמו, עולמנו שלנו אינו כשהיה. בהעדרו אבד עומק והכל החוויר, ופתאום חשתי כלפיו הודיה לאין שיעור.

מזה כשנה וחצי אני מוצא בבית מורשה – במכון לחקר אתיקה, יהדות ומדינה על שם שוורץ, ובבית המדרש – בית חם ואוהד להגותו של השל. זכה בית מורשה, ובמסגרת כנס העשור של המכון לחקר מחשבת חז"ל קיימנו את הכנס הגדול הראשון על הגותו של השל בעברית, והיד עודנה נטויה.

אודה גם לרבני ישיבת ההסדר מעלה אדומים על שהביאוני בעולמה של תורה ועל שהורוני דרכה, בשכל ישר, במידות וביראת שמים. חבריי הטובים לספסלי הישיבה היו בשבילי מעגל של חיות, ותמיד אשמור להם מקום חם בלבי. כן אודה לכל השותפים למעגלי חיי, ובייחוד למורי ורעי שילה פכטר. אבא ואימא, תודה (שמעבר למילים).

תודה לכם, סבתא לילי, שפרה ויעקב, ומשפחתי כולה.
לכם טוביה ולאה'לה, ולך, איריסי.

דרור בונדי, ירושלים התשס"ח

מבוא

אפתח בווידוי אישי. לא נראה לי כי נפוץ הדבר שמושא שאלת מחקר יסרב להיענות לחוקרו; שאובייקט נחקר יביע התנגדות מפורשת לכלים אקדמיים מקובלים; שהוגה דעות שנדמה כי כבר עבר מן העולם – יקום לפתע משולחן הניתוחים ויפזר לכל עבר את כלי הניתוח של חוקרו. אולם בעבודת המחקר (שממנה צמח ספר זה) על הגותו של אברהם יהושע השל חויתי על בשרי התנסות זו במלוא עוזה.

כיצד אירע הדבר? האם כשלתי בניסוח שאלת המחקר, או שמא נבע הדבר מאישיותו או מהגותו של השל? בדברים שלהלן אנסה להסביר את שאלת המחקר שלי, לספר בקצרה את תולדות חייו של השל ולפתוח פתח לייחודיות הגותו – ומתוך כך ילכו הדברים ויתבהרו.

שאלת תרגום המסורת

שאלת המחקר שהפניתי כלפי הגותו של השל נגעה לעצב חשוף בחברה הישראלית ובעם היהודי. בשנים האחרונות מתפתח בחברה הישראלית שיח פורה סביב שאלות זהות, וחלק משמעותי בשיח זה נוטלת שאלת מעמדה של המסורת היהודית בזוהתו של הישראלי. שאלה זו נוגעת הן לאדם החילוני והן לרעהו הדתי. אדם חילוני העוסק בשאלה זו מכיר במשמעותה של מסורת תרבותית בכיגונה של זהות, אך מתלבט בדרך שילובה של מסורת דתית בחייו כחילוני. אצל האדם הדתי מתעוררת שאלת שילובה של המסורת הדתית עם עולם הערכים המודרני. הן האדם החילוני והן האדם הדתי חשים פעמים רבות כי המסורת זקוקה לתרגום בינתרבותי.¹

אין לפרש את המילה "תרגום" בהקשר זה כמובנה הצר (תרגום מאנגלית לעברית, למשל). תכליתו של תרגום בין־תרבותי היא גישור על אי־הבנה או מחלוקת הנובעות מפערים בתפיסות העולם בין קהילות שונות או בין זמנים שונים. לצורך כך נזקק תרגום זה לשינוי מובנו המקורי של המושג המתורגם, כדי להתאים בינו ובין מערכת הערכים שאליה הוא מתורגם.² לדוגמה, משמעותו הדתית של המונח המסורתי "תפילה" עוברת תרגום בין־תרבותי כאשר היא מוסכרת בשפת התרבות העכשווית כ"התבוננות האדם בעצמו", או כ"הבעה שירית של אידיאלים ותקוות".

שאלת תרגום המסורת אינה חדשה. כל התפתחות תרבותית, וכל פגישה בין שתי תרבויות שהתרחשה כדיאלוג, נדרשו לשאלה זו.³ ברם נראה כי בעידן המודרני הוחרפה השאלה. בשפת היום־יום אנו משתמשים במילה 'מודרני' במשמעות 'עכשווי' או כדי לציין חידוש ושינוי, אולם דומה כי המודרנה הביאה עמה גם שורה חדשה של ערכים שיסודם במהפכה תודעתית. אבי שגיא⁴ מסביר כי האדם המודרני "מבין ומפרש את עצמו מחדש", עד כדי מהפכה של ממש בשלושת מוקדיה של החשיבה המערבית:

האל – לדידה של התודעה המודרנית, אלוהים מת. אחר תהליך ארוך של טרנסצנדנציה, שהחל בימי הביניים, הלך אלוהים והובדל מן העולם עד שחדל להיות רלוונטי. אין כאן עוד ויכוח על קיומו של אלוהים. מבחינת האדם המודרני, אף אם אלוהים "קיים", הוא אינו רלוונטי.

העולם – באין אלוהים חולן העולם. האימננטיות האנושית מילאה עולם ומלואו,⁵ והמדע והתרבות זכו למעמד עליון ומוחלט.

האדם – הוא הופקר לעצמו ונותר לבדו, ובזאת נידון לחיי בדידות, אימה, ניכור ואכסורד (שבאו לידי ביטוי גם במישור החברתי והכלכלי).

אין פלא אפוא כי שאלת התרגום המסורתי־מודרני עלתה בעולם היהודי במלוא חריפותה. נפילת חומות הגטו והופעת האמנציפציה הגבירו את הצורך בתרגום ותרמו אף הן לחידוד השאלה.⁶ אך מלבד ההיבטים החברתיים של השינוי, התרחשה כאן גם התנגשות חזיתית חריפה בין תכנים מנוגדים וערכים סותרים.

ואכן, יהודים רבים, יוצרי תרבות והוגי דעות, נדרשו לשאלת תרגומה של המסורת היהודית לשפה מודרנית (ולאחרונה, אף לשפה פוסט־מודרנית).⁷ לעתים אף עמדה שאלה זו ביסוד יצירתם והגותם. הגות זו פתחה תחום רבי־משמעות ומרתק בפני לומדי הפילוסופיה היהודית וחוקריה, ושאלת תרגומה של המסורת היהודית לשפה מודרנית נכחנה בהגותם של הוגים רבים.⁸

כיצד ניתן לאבחן ולאפיין הגות הבנויה על תרגום מסורת־מודרני? לשם עצם אבחונה של הגות דתית־מודרנית, הציע אביעזר רביצקי את המדד הזה:

האורתודוקס המודרני, להבדיל מעמיתו המסורתני, יגלה נכונות נפשית לפגוש את ה"חוק", לשוחח עם האחר ו"לקבל אמת ממי שאמרה". הוא יתמודד עם תרבות ויגיב כלפי ספרות והגות שחורגות מתחומה הגדור של ההוויה היהודית. בקצת מן המקרים הוא גם יחיה בשני העולמות הללו באופן ממש. אכן הבוחן המובהקת של נטייתו המודרניסטית תהיה, מהן השאלות הטורדות את מנוחתו, לאו דווקא אילו השקפות מוגדרות שאב מן החוק.⁹

כלומר, הגות דתית־מודרנית היא הגות שתכניה הדתיים מבקשים להשיב תשובה לשאלות מודרניות. רביצקי מסביר כי האבחון אינו תלוי בהופעתן הגלויה של השקפות מודרניות בהגות הנבחנת. גם "השקפות דתיות" עשויות להיות מאובחנות כ"דתיות־מודרניות" אם הן מהוות תשובה לשאלות מודרניות. כדוגמה מובהקת לעניין אפשר לראות את הגותו של הרב יוסף דב סולוביצ'יק. לשאלותיו של איש הדעת ביחס לאופייה של ההכרה האנושית, השיב הרב בגישתו המופשטת של איש ההלכה; לשאלות האקזיסטנציאליסט ביחס לרלוונטיות של הדת השיב הרב בבדידותו הקיומית של איש האמונה. ומכל מקום, שאלת התרגום המסורת־מודרני אינה מסתפקת באבחונה של הגות מסורתית־מודרנית ככזו, אלא מבקשת לבחון גם את אופי תרגומה ומידתו. אם אפשר לדמיין את המקף שבין המסורת למודרנה כציר דמיוני הנמתח בין שתיהן, נוכל למקם כל הגות על ציר זה ולבחון את מידת קרבתה לכל אחד מן הקצוות. אין זו, כמובן, מידה יחסית, שכן לכל הגות אופי תרגומה שלה, אך כל תרגום מסורת־מודרני נמתח בדרכו הייחודית בין שני הקצוות.

אמנם, מיד צפה ועולה השאלה, האם בכלל אפשר לתרגם את המסורת לשפה מודרנית? האם לאור המהפכה הקיצונית שחלה בתודעה המודרנית, אפשר בכלל לגשר על התהום? האין ערכיה של המסורת הדתית מאבדים לגמרי את משמעותם המקורית בתרגום המסורת־מודרני? הלא, מבחינת התודעה המודרנית, האל החי של המסורת הורד מזמן לקברו, ואם כן, כיצד אפשר לתרגם חיים למוות?

שילה פכטר היטיב לתאר את הבעיה במלוא חריפותה:

המאפיין את הלך המחשבה במאות האחרונות הוא מרכזיותו ההולכת וגוברת של האדם, מקום שפעם היה שמור לאלוהים. מעתה האדם יוצר את תמונת עולמו וערכיו והכל חג סביב זכויותיו ומימוש העצמי. באווירה שכוזו אלוהים אינו ממלא מקום מרכזי בחיי האדם, אף אם הלה מקיים את מצוות הדת. במילים אחרות, תודעתו של האדם המודרני – ואדם זה יכול להיות גם אדם דתי – היא חילונית.¹⁰

האם חלף אלוהים מן העולם וכל שנותר לנו הן "תודעה דתית" או "חוויה דתית", המתגלות מהר מאוד כחילוניות בשורשן? אם תרגום מסורתי-מודרני מקבל את "מותו של אלוהים", מה עוד נותר מאופייה הרוחני של המסורת? ומצד אחר, אם תרגום זה עדיין מחזיק באמונת אלוהים חיים, כיצד אפשר לכנותו "מודרני"?

יש הטוענים, בעקבות קושיות אלו, כי אין מנוס לאדם הדתי מהכרות מלחמה על המודרנה ומבחירה בפונדמנטליזם. ברם, מבט מעמיק מגלה כי הכרזה זו עצמה עתידה להתגלות במהרה כתופעה מודרנית. גם המשיב בשלילה לשאלות המודרנה, עדיין משיב לשאלותיה ומאבד את תמימות האמונה. גם תשובה שלילית מעידה על השאלות הטורדות את מנוחתו של המשיב, ופעמים רבות דווקא בה מתגלה הפנמה עמוקה של הנחות העומק שעמדו ביסוד השאלות. תגובותיהן הדיכוטומיות והמושגיות של עמדות מסורתניות (או פונדמנטליסטיות) מדגימות היטב עניין זה.¹¹

האם תיתכן בכלל דרך טבירה לתרגום המסורת לשפה מודרנית? זו, למעשה, הייתה השאלה הראשונית שלי במחקר שקדם לספר זה. השאלה שהפניתי כלפי הגותו של השל הייתה פשוטה: מהי דרכו של הוגה זה להסביר מושגי יסוד מסורתיים בשפה מודרנית? כיצד אפשר לאפיין את התרגום המסורתי-מודרני של אברהם יהושע השל? האם בהגותו ימצא פתרון לבעיה?

כאמור, ביקשתי לבחון את הגותו של השל על פי כלים בדוקים שכבר יושומו במחקרים מן הסוג הזה, אך להפתעתי הרבה, השל סירב להשיב לשאלת המחקר שלי. ככל שהתקדם מחקרי גיליתי כי הגותו של השל דוחה את הנחות המוצא היסודיות ביותר שעליהן מתבססת שאלה זו. שוב ושוב ניסיתי להכיל את הגותו בכלי זה, ושוב ושוב נעניתי בשלילה. ככל שניסיתי לקטלג את הגותו ולמקם אותה בתוך עולם המחשבה הדתי-מודרני, כך חשתי את התנגדותו העזה של השל. השל קם למולי, סירב להיענות לי ולהשיב תשובה

לשאלותיי, וטען בתוקף כי אם מבקש אני ללמוד את הגותו, עליי להקשיב לשאלות אחרות. ואכן, כך, לאט־לאט, הלכה ונגלתה לי האלטרנטיבה העמוקה הטמונה בהגותו של השל למכלול חייו של בן־זמננו, החילוני והדתי, המודרני והמסורתי.

מהו פשרה של תופעה זו? האם התרחק השל מכל מגע עם המודרנה? האם התנגדותו לשאלה זו נובעת מכך שהגותו היא הגות מסורתית נאיבית? לא ולא. מעצם סקירת תולדות חייו וכבר מבחינה ראשונית של הגותו מתברר כי התשובה לשאלות הללו היא שלילית.

ואכן, מכיוון שהשל הוא אדם אשר אישיותו מעורבת כל כולה בהגותו, הביוגרפיה שלו עשויה להיות מקור להבנת הגותו. אפתח אפוא בסקירת חייו של השל, מתוך התמקדות ברגעי המפתח של חייו, שבהם התגבשה גישתו השלמה והייחודית באשר ליחס למסורת ולמודרנה.¹²

מי הוא אברהם יהושע השל?

אברהם יהושע השל נולד בוורשה בכ"ה בטבת תרס"ז (11.1.1907) ונפטר מן העולם בניו יורק שבוע לפני יום הולדתו השישים ושישה (על פי התאריך העברי), בשבת פרשת "ויחי", י"ח בטבת תשל"ג (23.12.1972). השל נולד למשפחה חסידיית אותנטית ומיוחסת¹³ ונקרא על שם "סבו", רבי אברהם יהושע השל מאפטא, ה'אוהב ישראל' (כדרכם של חסידים נהג השל לכנות את ה'אוהב ישראל' סבו, אף שהיה סבא רבא של סבו). לא היה זה ייחוס בעלמא. מאז הופיעה החסידות הנהיגו אבותיו חצרות חסידים, בן אחר בן, ואף השל נועד מילדותו להיות אדמו"ר.

הוריו של השל, משה מרדכי השל ורבקה רייזל פרלוב, נישאו בנובומינסק והיו סמוכים כעשר שנים על שולחן סבו, רבי יעקב פרלוב, ראש הישיבה החסידיית במקום. לאחר מות סבו עברו הוריו של השל לוורשה. לא היה זה מעבר של מה בכך. רבי משה מרדכי נשלח בעצת אביו הרוחני,¹⁴ רבי דוד משה מטשורטקוב (בנו החמישי של ר' ישראל מרוז'ין), להקים בוורשה חצר של חסידות רוז'ין. אף שבוורשה נדירה הייתה נוכחותה של חסידות רוז'ין, המשיך אביו במסורת זו, ההולכת בדרכו של הבעל־שם־טוב. מסורת רוז'ין אצילה היא וייחודית, רוויה שתיקה ונוכחות אלוהית, מלאה אכפתיות לעני ולרש, וקורנת אהבה ומשפחתיות.¹⁵

האוירה החסידית שבה חי בצעירותו ליוותה את השל כל ימיו. וכך כתב פעם:

בילדותי ובנעוריי נפלה בחלקי הזכות לברכות מרובות. חייתי בנוכחות מספר ניכר של אנשים יוצאי דופן ומעוררי יראת קודש¹⁶ [אנשים שהאכפתיות שלהם נתונה לבעיות פנימיות החיים, לרוחניות וליושרה. אנשים שגילו רחמים עמוקים והבנה עמוקה לאנשים אחרים]. וממש כמו שחייתי כילד בנוכחותם, נוכחותם המשיכה לחיות בתוכי כמבוגר.¹⁷

כבן־זקונים מחונן זכה השל למורה פרטי מגיל שלוש, ומגיל צעיר הוכר כעילוי. ברם, ילדותו נקטעה מוקדם. בטרם מלאו לו שמונה שנים פרצה מלחמת העולם הראשונה והביאה עמה חורבן, רעב ומוות. בימי הכיבוש הגרמני הפילה מגפת טיפוס חללים רבים בוורשה, וביניהם גם רבי משה מרדכי השל. שישה שבועות לפני יום הולדתו העשירי התייתם השל מאביו ועבר לחסותו הרוחנית של דודו, רבי אלתר פרלוב, הרבי מנובומינסק (שנמלט לוורשה באימת המלחמה).

יתמות כשהיא לעצמה קשה היא, אך היות נתון להשפעות רוחניות קוטביות יוצר מטבעו מתח רוחני ומורכבות נפשית. בהיותו חברו הקרוב של האדמו"ר מגור, ביקש דודו של השל לחשוף אותו לגישה חסידית שונה לחלוטין, ומינה לו מלמד קוצקאי. התובענות לאותנטיות ולאמת החליפה את מקומן של האהבה והאכפתיות והעלתה בהשל שאלות זהות עמוקות.¹⁸ כך תיאר זאת בהקדמה לספרו האחרון, שהוקדש לרבי מקוצק ונמסר לדפוס שלושה שבועות לפני מותו:

מדוע אני מוכרח לכתוב ספר זה? – נולדתי בעיר ורשה... אך עריסתי עמדה במז'יבוז'... היכן שהבעלי־שם־טוב... חי במשך עשרים שנות חייו האחרונות. זהו המקום שממנו בא אבי, ואליו המשיך להתייחס כביתו... מוקדם משפע של מסורות וסיפורים, הרגשתי באמת ובתמים בבית במז'יבוז'... בן תשע הייתי, כאשר נוכחותו של רבי מנחם מנדל מקוצק... נכנסה לחיי. מני אז, הוא נותר עבורי בן־לוויה מתמיד ואתגר שאינו חדל.

שנים לאחר מכן הכרתי בכך, שבהיותי מודרך הן על ידי הבעש"ט והן על ידי הקוצקר, הרשיתי לשני כוחות לנהל מאבק בתוכי... באופן מזור ביותר,

גיליתי כי נשמתי מרגישה בבית עם הבעש"ט, אך מונעת על ידי הקוצקר. האם היה זה טוב לחיות עם לב אדם הנקרע בין שמחת מז'יבוו' לחרדת קוצק? לחיות הן ביראה והן בבלבול, הן בחום והן באימה, במצפון מלא חמלה ובעיניים מופנות לאשוויץ, נע ונד בין שבח והלל לחיל ורעדה?... לא הייתה לי ברירה: לבי היה במז'יבוו', שכלי היה בקוצק.¹⁹

אף שרוחו סערה המשיך הנער השל במסלול הכשרתו כאדמו"ר, וטרם מלאו לו שש־עשרה שנים הוסמך כרב על ידי רבי מנחם זמבא (לימים ממנהיגיו הרוחניים של גטו ורשה). באותה העת ביקש דודו לשדך את השל לבתו (כמקובל אצל חסידים), אך השל התנגד לכך, ובתמיכתה של אמו בוטל השידוך.

רבקה רייזל חשה כי בנה צעיר מדיי לנישואין וכי סערה מתחוללת בקרבו. בצר לה פנתה לעזרה והזמינה לביתה פסיכותרפיסט לבחון את בנה. פישל שניאורסון, חסיד חב"ד, בוגר אוניברסיטת ברלין ולימים סופר מחונן, שוחח עם השל פעמים אחדות ועמד על המצוקה הרוחנית שבה היה שרוי.²⁰ לדעתו, השל זקוק היה לפתיחות רוחנית שתסייע לו להכיל את מורכבותו החסידית. בעצתו, כנראה, הסכימה אמו של השל לאפשר לבנה לפתוח במסעו לברלין, בירת ההשכלה המודרנית.²¹

בן שש־עשרה היה השל כאשר נפתח לעולמה של ההשכלה ושקע בספריה. בן שבע־עשרה היה כאשר החל לפרסם את שיריו הראשונים. מ' רביץ, עורך עלון השירה שבו פרסם השל את שיריו, תיאר בזיכרונותיו את כניסתו של השל לעולם החול:

מישהו נכנס לחדר והביט בי. לא התייחסתי אליו. חמש דקות חלפו. עדיין מישהו בחדר. נשאתי את עיני ולרגע נרתעתי. בפינת החדר על יד הדלת הירוקה עמד עלם צעיר גבוה ורזה, בלבוש חסידי ורשאי... הצעיר ידע שאני מכין שנתון לספרות – הוא הביא עמו כמה "שירים".²²

הצעיר לבוש השחורים הגיש לאיש הבוהמה צרור שירים קיומיים בידיש, ובהם אף שירי אהבה. האם בשירה מצא השל מרגוע? לא. השל לא הסתפק בשירה ובלמידה אוטוידקטית וביקש לרכוש השכלה אקדמית. כדי להגיע לאוניברסיטה היה עליו ללמוד קודם לכן בגימנסיה מוכרת ולקבל 'תעודת בגרות'. המשפחה התנגדה לעצם המחשבה על הגימנסיה, אך הבינה כי השל,

כרבים מבני־דודיו ובני־דורו,²³ עומד לנטוש את הגטו, ועדיף שיעשה זאת בברכתה ובתמיכתה הכלכלית.

השל היה בן שמונה־עשרה כאשר עלה על הרכבת לוויילנה, מרכז ההשכלה היהודי, וצעד את צעדי הראשונים בשערי הגימנסיה הריאלית היהודית־חילונית. הוא היה מגולח, ללא פאותיו החסידיות, לבוש כצעיר אירופי, ושומר מצוות בדרכו שלו.

בצד לימודיו הפורמליים הצטרף השל בוויילנה לקבוצת משוררים צעירים, חילוניים רובם ככולם, והמשיך לפרסם משיריו. יום אחד אזר עוז וביקש את חוות דעתו של המורה לספרות, משה קולבאק, שהיה משורר מוכר. "לעולם לא תהיה משורר גדול, אך עתיד אתה להיות פילוסוף מצוי", חרץ המורה את דינו. ואכן, לאחר שנתיים של לימודים אינטנסיביים ועמידה בבחינות, נרשם השל בגיל עשרים ללימודי פילוסופיה באוניברסיטת ברלין.²⁴

אף ששהה עתה במרכז ההשכלה המערבית, שמר השל על זיקתו ליהדות והמשיך לשמור מצוות בדרכו. דומה כי טרם מצא את מקומו על הציר המסורתי־מודרני. בד בבד עם לימודי הפילוסופיה ביקש ללמוד גם יהדות, אך העדיף את בית המדרש הליברלי על פני האורתודוקסי, שכן בו שלטו ה'מתנגדים'.²⁵ בה בעת המשיך השל להתפלל בשטיבל המקומי של חסידות בויאן (ענף של רו'ין), נע ונד בין העולמות.

אלו היו שנים של מבוכה רוחנית ומאבקים פנימיים, ומתוכם הלכה והופיעה הגותו של השל. כחמש־עשרה שנים לאחר מכן התייחס השל לתופעת עזיבת המסורת במילים שאולי כוונו גם כלפי עצמו:

במבוכה הרוחנית שבמאה השנים האחרונות העלימו רבים מאתנו את עיניהם מן היופי־לאי־ערך שהיה חופף על ביתנו הישן והדל. גורנו גזירה שווה בין אבותינו וזקנינו, מלמדינו ורבנינו, ובין אינטלקטואלים רוסים או גרמנים. דיברנו דברים בשם המאה העשרים. מדדנו את ברדיצ'ב [משפחת אמן] כנגד פריז, את גור [תלמידי קוצק] כנגד היידלברג. אורות הכרך הכו אותנו בסנוורים עד שאבדה לנו לפעמים הראייה הפנימית. החזונות המזהירים שזרחו במשך דורות מתוך הנרות הזעירים, כבו גם כבו בעיני רבים מאתנו.²⁶

במקום אחר, נדיר בהגותו, התוודה השל על ימיו בברלין. דבריו נוגעים ללב ומעידים על בדידות חריפה, על התלבטויות זהות עמוקות ועל שייכותו התרבותית של השל באותם ימים:

באותם חודשים בברלין עברתי רגעים של מרה שחורה. חשתי בדידות גדולה עם בעיותי וחרדותי. הלכתי לבדי בערבים ברחובותיה הנהדרים של ברלין. התפעלתי מן הסולידידות של הארכיטקטורה שלה, מן הדחף הכובש והעוצמה של הציביליזציה הדינמית. היו שם קונצרטנים, הצגות תיאטרון והרצאות של חוקרים מפורסמים על אודות התיאוריות והתגליות החדשות ביותר, והרהרתי בלבי אם ללכת לראות את מחזהו החדש של מקס ריינהרט או ללכת לשמוע הרצאה על אודות תורת היחסות.²⁷

האם איבד השל את אמונתו, את קהילתו ואת זהותו? הוא ממשיך ומספר:

לפתע פתאום הבחנתי כי השמש שקעה, הערב ירד.

מאימתי קורין את שמע בערבית?

שכחתי את אלוהים – שכחתי את מעמד הר סיני – שכחתי כי השקיעה אמורה להעסיק אותי – שמשימתי היא "לתקן עולם במלכות שדי".

אז החילותי לומר את מילותיה של תפילת ערבית:

ברוך אתה ה', אלוהינו מלך העולם,

אשר בדברו מעריב ערבים...²⁸

ערב אחד בברלין, על סף אבדנו הרוחני, לאחר שנים של התערערות מתמשכת ושכחת אלוהים, נזכר לפתע השל בשליחותו החסידיית לתקן עולם במלכות שדי. לא הייתה זו הארה חולפת. ההתרחשות המכוננת של תשובה לפני ה' האירה להשל באור חדש את המתח הרוחני שבו היה שרוי:

הגעתי עם רעב גדול לאוניברסיטת ברלין ללמוד פילוסופיה... נחשפתי לדסיציפלינה קפדנית של חקירה בלתי פוסקת וביקורת עצמית... אולם, למרות העוצמה האינטלקטואלית והפנות להן זכיתי להיות עד, נעשיתי מודע באופן קיצוני לפער המפריד בין השקפותיי ובין אלו שהוחזקו באוניברסיטה. הגעתי בתחושה של חרדה: כיצד אוכל באופן רציוני למצוא דרך שבה שוכנת המשמעות המוחלטת... לשם מה אני כאן בכלל, ומהי מטרת? לא ידעתי אפילו כיצד לבטא את שלבי ביקש. אולם, בעיני מורי הייתה זו שאלה שאינה ראויה לניתוח פילוסופי.

הכרתי בכך שמוריי היו שבויים בדרך חשיבה יוונית-גרמנית. הם היו כבולים בקטגוריות שהניחו בעומקן הנחות מטפיזיות מסוימות, אשר לעולם לא ניתן להוכיחן. השאלה שהניעה אותי לא יכלה אפילו לזכות לביטוי הולם בקטגוריות החשיבה שלהם... לידם הייתה הדת רגש. עבורי כללה הדת את תובנות התורה, שהן ראייה של האדם מנקודת מבטו של אלוהים. מוריי דיברו על אלוהים מנקודת מבטו של האדם... הם העניקו לו את המעמד של "אפשרות לוגית". אך הטענה שאלוהים קיים נחשבה לפשע נגד תורת ההכרה.²⁹

התובנה החדשה שהתבהרה להשל שבה להתבטא בשיריו.³⁰ במקביל ללימודי המשיך השל וכתב שירה דתית חריפה, ובה רווח דיבור ישיר עם אלוהים (לעתים כשירת מחאה). באותם ימים אזר השל עוז ושלח חמישה משיריו לצוקונפט, ירחון ספרות היידיש הבינלאומי שיצא בניו יורק. עורך הירחון בישר להשל ששיריו זכו להערכה ויפורסמו בירחון, ושאל אותו אם הושפע בכתיבתו מריינר מריה רילקה, המשורר הגרמני הנודע שכתב גם שירה דתית נועזת. תשובתו של השל מעידה על השינוי שחל בו:

לא הייתי חייב ללמוד ב'חידר' של רילקה כדי להכיר בכך שיש אלוהים בעולם. היו לי מורים אחרים, דרכים אחרות ודימויים אחרים...³¹

האם עמד אפוא השל לנטוש את העולם המודרני ולשוב לחצר אבותיו? לא. אמנם כהמשך לתובנה שהתבהרה לו, בחר השל (בן עשרים וחמש) להגיש עבודת דוקטור בנושא הנבואה. אולם כמתודה לכתיבת העבודה הוא בחר בגישה הפנומנולוגית, גישה מודרנית שפרחה באוניברסיטאות גרמניה לאחר מלחמת העולם הראשונה (וכן קיבל בעבודה כמה ממסקנות ביקורת המקרא). האם עתה נוכל למקם את השל על הציר המסורתי-מודרני? נראה שאין כאן תשובה פשוטה. אף שהוא נוקט מתודה מודרנית, השל רואה את הנבואה התנ"כית כאבן פינה לפילוסופיה אלטרנטיבית:

מה דחף אותי לחקור את הנביאים? באווירה האקדמית שבה ביליתי את שנות לימודיי, הפילוסופיה נהייתה מכודדת, מתקיימת על עצמה, מכורה לתאוותיה... מעודדת את לומדיה לחשדנות במקום לאהבת-הכמה [פילוסופיה]. התשובות שהוצעו מנותקות היו מן הבעיות... אדישות לסיטואציה

שבה טוב ורע נעשו לא־לִוּוֹנְטִיִּים, שבה הלך האדם ואיבד את רגישותו לקסטטרופה ומוכן היה יותר ויותר להשעיית עקרון האמת...

ההכרה שהמטבעות המתאימים אינם ניתנים להשגה במסגרת השימוש המקובל – היא שדחפה אותי לחקור את מחשבת הנביאים. כל תודעה פועלת מתוך הנחות עומק...³² לנוכח הכשל הטרגי של התודעה המודרנית, חסרת היכולת למנוע את חורבנה שלה, התבהר לי כי הבעיה הפילוסופית המשמעותית ביותר של המאה העשרים היא מציאת מערכת חדשה של הנחות עומק או הנחות יסוד, גילוי דרך אחרת של חשיבה.³³

האם הצליח השל להציע את הנבואה התנ"כית כפילוסופיה העולה מתודעה אלטרנטיבית לתודעה המודרנית? האם תודעה זו מסורתית היא, או שמא היא חלופה לגישה המסורתית המקובלת? שאלות אלו (שבהן אדון בגוף הספר) שבות ומעלות תהייה באשר למיקומו של השל על הציר המסורתי-מודרני.

לאחר סיום עבודת הדוקטור חש השל כי הוא נתבע למלא שליחות אקטואלית: עידוד תחייתה של התודעה היהודית שהתרחשה בגרמניה לאחר עליית הנאצים לשלטון. דחייתם של יהודי גרמניה מן החברה הכללית עוררה אותם למצוא פשר ליהדות שנכפתה עליהם. השל מצא אפוא עבודה תחילה בכתיבה (ששיאה היה חיבור הספר הרמב"ם – ביוגרפיה), ולאחר מכן כמורה בבית המדרש בראשות מרטין בובר בפרנקפורט־דמיין.³⁴ מפאת רדיפות הנאצים נאלץ בובר לוותר על משרתו, והוא מינה את השל בן השלושים ליורשו. שנות עבודתו של השל בגרמניה נקטעו בעודן באֶבן. לילה אחד, באוקטובר 1938, נכנסו לדירתו שני סוכני גסטפו, עצרו אותו וגירשו אותו, יחד עם אלפי יהודים בעלי אזרחות פולנית, בחזרה לפולין.

השל זועזע מהגירוש, אך לא הופתע מאלימות הנאצים. כבר מאמצע שנות השלושים ניסה בדרכים שונות להימלט מאירופה. ואכן שישה שבועות לפני פרוץ מלחמת העולם השנייה זכה השל בוויזה שהצילה את חייו. יוליאן מורגנשטרן, נשיא היברו יוניון קולג' הרפורמי בסניסינגט, השיג ממחלקת המדינה האמריקנית חמש ויזות להצלת אנשי רוח יהודים מרחבי אירופה. אחת הסיבות שהשל נבחר וניצל הייתה שעדיין היה רווק ולכן לא היה צפוי שיהיה לנטל על כלכלת ארצות־הברית.

אחרי שהות קצרה בלונדון הגיע השל אפוא לארצות־הברית (מרס 1940), וכך נמלט מהשוואה שעמדה לבוא על העם היהודי ובכלל זה על בני־משפחתו.

אמו ושלוש מאחיותיו נרצחו בשואה, רבים רבים מחבריו ומכריו נשרפו במשרפות, ודומה כי עולמו התרבותי, הדתי והמודרני כאחד נשרף אף הוא באושוויץ.

בהרצאה שנשא בפני הסמינר התיאולוגי הפרוטסטנטי בניו יורק (כחלק משיח בין־דתי עמוק שבו היה מעורב),³⁵ פתח השל בדברים נוקבים על משמעותה הקשה של השואה מבחינה דתית:

אני דובר אליכם כאיש שיכול היה לעזוב את ורשה... אני אוד מוצל מאש, שבה עמי נשרף למוות. אני אוד מוצל מאש מִנְפֶחַ השטן שעליו מיליונים של חיי אנוש הושמדו למען תהילת רוע חשובה יותר, ועליו כה רבות עוד אופל: צלם אלוהים של בני־אנוש כה רבים, אמונתם של אנשים רבים באלוהי המשפט והרחמים, ורוב רובם של סוד ההתקשרות לתנ"ך ושל עוצמתה, שטופחו בלב בני אדם ויקרים היו ללבם זה קרוב לאלפיים שנה.

אני דובר אליכם כאיש שפעמים רבות חושש ונחרד נוראות שמא אלוהים הסב את פניו מאתנו בשאט נפש, ואף שלל מאתנו את הכוח להבין את דברו...³⁶

השל אינו מכחיש אפוא את משמעותה הנוקבת של השואה מבחינה דתית, אך בה בעת ממשיך לקרוא בשם ה', אל חי וקיים, אכפתי ומלא רחמים:

הנני, באמת ובתמים, אדם הנתון בחרדה. איני יכול לשכוח את שראיתי ועברתי בחיי. אושוויץ והירושימה לעולם אינן משות מתודעת. דבר לא יוכל עוד להיות כשהיה... אינני פסימיסט, מפני שאני מאמין כי אלוהים אוהב אותנו...³⁷

במקום אחר הסביר כי הוא "אופטימיסט בניגוד למיטב השיפוט הרציונלי שלי".³⁸

באותן שנים בארצות־הברית פגש אברהם יהושע השל את אשתו לעתיד סילביה שטראוס, פסנתרנית מחוננת, ונשא אותה לאישה ימים אחדים לפני יום הולדתו הארבעים (דצמבר 1946). בתם סוזנה מתארת את בית הוריה במילים חמות במיוחד.

דומה כי עם נישואיו נותב המתח הרוחני החריף, שהמשיך וליווה את השל כל חייו, לכוח יוצר. בתקופה זו ראו אור ספריו הפילוסופיים

הגדולים – האדם אינו לבדו ואלוהים מבקש את האדם (המוקדש לסילביה). בספרים אלו הגיעה הגותו הבשלה של השל לכלל ניסוח רגיש ומדויק וזכתה להשפעה עצומה בארצות-הברית, הן על יהודים (בייחוד בספרון השבת) והן על נוצרים.

האם הגיע השל סוף-סוף אל המנוחה ואל הנחלה? דומה כי עתה מצא המתח הרוחני את ביטויו הכואבים בכדידותו החברתית של השל. בשנותיו הראשונות בארצות-הברית הרצה השל בבית המדרש הרפורמי שהציל את חייו, ולא מצא בו את מקומו. בתפילת הציבור השתתף באופן פסיבי בלבד; הוא התפלל ביחידות בחדרו ושם היה מתעטף בטלית ומניח תפילין. גם את סעודותיו סעד פעמים רבות לבדו, שכן הקפיטריה במקום לא הייתה כשרה.

עם נישואיו, לאחר חמש שנים בסינסינטי, החל השל ללמד בבית המדרש הקונסרבטיבי בניו יורק. ברם, אף שלימד ב־JTS עד יום מותו, גם שם לא מצא את מקומו. חוקרי בית המדרש המחמירים סלדו מהגותו הפיוטית של השל וממעורבותו החברתית העמוקה, והוא מצדו התנגד לקלות הפסיקה הקונסרבטיבית ולנימוקיה, למשל, להיתר נסיעה בשבת לבית הכנסת.³⁹ מאידך גיסא, גם בין אורתודוקסים לא הרגיש השל בבית, ותמך, למשל, בשינויי הלכה בנושא מעמד האישה.⁴⁰ באופן כללי, נראה כי סלד מכל תיוג מגזרי וכדרכם של הִיקִים, לא הקפיד על חבישת כיפה אלא בהקשר דתי. כדידותו החברתית ודרכו שלו לקיום מצוות באו לידי ביטוי במובהק במנהגו של השל להתפלל יחידי בביתו בליל שבת.⁴¹ היו זמנים שבהם התפלל במניין הנפרד של JTS, ובזמנים אחרים התפלל בשטיבל של גור במנהטן, אך לשיאו הרוחני של השבוע לא מצא מניין לרוחו.

בשנות החמישים חיפש השל את מקומו גם בישראל וביקש לעלות לארץ. האם כאן יכול היה למצוא את מקומו ואת שליחותו? עקב התערבותו האישית של פרופ' גרשם שלום סירבו כל האוניברסיטאות בארץ להעניק להשל משרה אקדמית, והשל נותר בארצות-הברית.⁴² האם זלזל שלום בהשל? אם כן, מה אכפת היה לו שינסה את מזלו בממסד האקדמי הישראלי? ושמה ראה בהשל יריב שיש לחשוש ממנו ולהילחם בו? בין כך ובין כך נראה שאף עניין זה מעורר תהייה על אודות היחס בין השל ובין עולם המחקר המודרני.

מבחינת יחסו של השל למודרנה מעניינות במיוחד שנות השישים. בשנים אלו הוא התגייס למאבקים חברתיים ופוליטיים בארצות-הברית ונהג בה כבן-בית. השל נעשה אחד ממנהיגי המאבק לזכויות השחורים בארצות-הברית ופיתח ידידות עמוקה עם מרטין לותר קינג. קרבתו האישית למנהיג המאבק

הלא־אלים למען זכויות השחורים היא מן המפורסמות, אך לא הכל יודעים כי לולא נרצח קינג, היה מסב כמה ימים לאחר מכן לשולחן ליל הסדר בבית משפחת השל.

השל ראה במעורבותו החברתית יישום מובהק של הגותו; האכפתיות של אלוהים כלפי האדם תובעת יחס דומה מאדם לאדם. לאחר שחזר לביתו מהצעדה המפורסמת בסלמה, שבה צעד בשורה הראשונה עם מנהיגי השחורים תוך סיכון חייו, סיפר השל למשפחתו כי חש "רגליו התפללו". כך נהג גם בהתנגדותו העזה למלחמת וייטנאם. במאמרו "הסיבות למעורבותי בתנועת השלום" מסביר השל את איחוד מניעיו הדתיים והחברתיים:

במשך שנים רבות נהגתי על פי ההכרה שנועדתי לשרת בממלכת הפרטיות, להיות אכפתי ביחס לסוגיות המוחלטות... בדידות הייתה למשא ולברכה כאחד, ומעל לכל אמצעי חיוני להשגת סוג של שקט, שבו ניתן להתייצב נוכח מבוכות ללא פחד... האירוע השלישי ששינה את גישתי היה הלימוד שלי את נביאי ישראל... ככל שהעמקתי לשקוע במחשבתם של הנביאים, התבהר לי המסר שעלה מחיי הנביאים בעוצמה רבה יותר: מבחינה מוסרית, אין גבול לאכפתיות שאדם מוכרח להרגיש כלפי סבלו של בן־אנוש.⁴³

דומה הדבר כי בשנים אלו מצא השל סוף־סוף מקום אחד לרוחו הסוערת. בני־ייקסטיו רבים, יהודים ולא־יהודים, ראו בו את מורם הרוחני. כך, למשל, מוליך אדיר כהן את גיבורי ספרו, צעירים יהודים בשנות השישים בארצות־הברית, למפגש עם השל:

משה... יוצא עם קבוצת סטודנטים יהודים באוניברסיטת ניו יורק לפגישת צהריים של אנשי "החבורה" הניו יורקית עם אברהם יהושע השל... שעה קלה קודם לכן... שותפים היו לפגישה עם ההיפסטרס המעשנים... כותבים את פואמת החיים בגופותיהם ובמוחותיהם ההווים; מבקשים לברוא מחדש את הפסוק האנושי, כשהם חסרי מילים, מנודים, מפזרים זרעים שלא יצמיחו חיים על מזרונים קשים ומוכתמים ומפללים להשמיע מילה אנושית אמיתית... לעומתם זועקים משה ותלמידיו למגע, למפגש אנושי, לשמיעת הקול הדובר, להתחדשות הדרישה עם העולם, עם אלוהים, עם עצמם.

הלכו לראות אם ימצאו פתח לכך אצל אברהם יהושע השל. הלכתי עמם. נביא קדמון, שחום פנים, לבן מחלפות וזקן מכסיף, עיניים שלוות ונוסכות רוגע וחום ודיבור חרישי וענוג קידם את פנינו. הוא ישב מוקף בחבורה קטנה של צעירים וצעירות... דיבר בקולו הקטיפתי, המתלחן חרישית, על דברי אגדה... ומכאן עבר לעיקרי תורתו, המחממת את הלב, כי "האדם איננו לבדו" וכל מה שעלינו לעשות הוא להיענות לקריאת "אֵיפֶה?" של האלוהים המופנית אליו ולחדש את הדרישה עם הבורא...⁴⁴

קולו של השל אולי היה "קטיפתי", אבל נשמתו זעקה. כמי שחי בגרמניה עם עליית הנאצים לשלטון, האמין השל כי "בחברה חופשית, אנשים מסוימים אשמים, אך הכל אחראים".⁴⁵ בתו סוזנה מספרת כי בתקופה זו נדדה שנתו מייסורי רוחו:

הייסורים שחש אבי במהלך מלחמת וייטנאם מנעו ממנו שלוה; פעמים רבות מצאתי אותו באמצע הלילה, ואין הוא יכול להירדם. המתח התעצם והחמיר באביב 1967, כאשר מדינות ערב העוינות איימו על ישראל...⁴⁶

באותה העת אחזו בהשל, כמו ברבים מיהודי ארצות-הברית, חרדות הימים שלפני מלחמת ששת הימים. לאחר שוך הקרבות שב וביקר בארץ וזכה להתנסות רוחנית עמוקה בעמדו לפני הכותל המערבי. בשנים הבאות עבר השל כמה אירועי לב, והאחרון שבהם הכריעו. האם היה זה המתח הרוחני שהלם בלבו? אלי ויזל, ידידו של השל, מספר על שאירע ביניהם ביומו האחרון:

בוקר אחד שנים לפני כן טלפן אלי השל. הוא ביקש לראות אותי בדיחות. קפצתי למונית וחשתי לסמינר. השל פתח את דלתו ובלתי לומר מילה, השעין את ראשו על כתפי והתייפח כילד. רק לעתים נדירות ראיתי בוגר בוכה כך. בעודי עומד בפתח, ראיתי כי שולחנו הנתון כרגיל באי-סדר היה מסודר למופת. נפרדנו בלי להחליף מילה. השל מת למחרת.⁴⁷

השל נקבר בניו יורק. בעזרת משפחתו החסידית ניסחו אשתו ובתו את הכתובת שעל מצבתו. רבות עבר השל בחייו, רגעי מבוכה ורגעי ברכה, זמני

אפלה וזמני אורה, אך דומה כי כשם שבא לעולם כחסיד כך נפטר מן העולם
בחסידותו:

פ"נ אברהם יהושע השל
בן ס"ק אדמו"ר
הר"ד ר' משה מרדכי ורייזל השל
נכד הרה"ק בעל אוהב ישראל
והרה"ק מרו"ן
הרה"ק מבארדיטשוב
ולמעלה בקודש המגיד הגדול
ממזריטש
שבק חיים לכל חי
י"ח טבת תשל"ב
תנצב"ה

השל השיב את נשמתו לבוראו, והעולם נותר יתום מאחד ממנהיגיו
הרוחניים המיוחדים ביותר. האם גזירה על המת שישתכח מן הלב? בעבודתי
חשתי כיצד הגותו הייחודית של השל קורנת מנוכחותו; בדברים שלהלן
אבקש להראות שהיא רלוונטית מאי פעם.

ייחודיות גישתו של השל

ואכן, כמהלך חייו, אף הגותו של השל מתנגדת לכל קטלוג. בכותרת
פרק ו – שיוקדש להצגה תמציתית של גישתו לתרגום המסורת – ביקשתי
לבטא ייחודיות זו באמצעות הניסוח "תרגום המסורת כמענה ותשובה לשאלתו
של אלוהים", הכולל שני מרכיבים מפתיעים. לדידו של בן-זמננו, עצם
הזכרת שם אלוהים, קל וחומר תיאורו כשואל, מעוררים תמיהה, אך ההפתעה
עולה כבר מן הניסוח "מענה ותשובה לשאלה".

בשנים האחרונות הולכת ומתגברת אמנם ההכרה בחשיבות השיח, בכוחו
של הדיבור ובכוחה של ההקשבה, אולם מבט עומק מגלה כי העולם שבו
אנו חיים וחושבים, והשפה התרבותית שבה אנו מדברים, לקויים מבחינה
דיאלוגית.

'דיאלוג השאלות' של השל עם המודרנה

א. השל כיהודי העונה על שאלה בשאלה

בסרט הקומדיה הצרפתי רבי יעקב¹ מתחפש אדם נמלט לאדמו"ר חשוב המגיע מארצות-הברית לביקור בצרפת. כאשר נקלע אדם זה למפגש עם קהל היהודים המקומי, הוא מתלבט בשאלה כיצד עליו להשיב תשובות כאשר הוא אינו יודע דבר ביהדות, ומקבל משותפו עצה ייחודית:

— מה אומר לאנשים אלו, הם ישאלו שאלות?...
— כאשר אתה שואל יהודי שאלה, הוא משיב... בשאלה!

העצה של "דיאלוג השאלות" עולה בסרט בהקשר הומוריסטי, אולם, למרבה ההפתעה, תופעה יהודית זו מתגלה גם כמתודה המרכזית של השל לקיום דיאלוג עם המודרנה. כפי שאדגים מיד בציטוטים רבים מתוך אלוהים מבקש את האדם, השל משתמש במתודה ייחודית זו בעיקר לשם התמודדות עם שאלות המודרנה. פעמים רבות בספרו מעלה השל שאלה מודרנית כלפי הדת, אולם אז, במקום להשיב לה את תשובת הדת, הוא עונה לה בשאלה; במקום להשיב תשובה דתית ניצחת, הוא מעלה את שאלתו של אלוהים.

ייתכן כי מתודה זו מבוססת על תופעה תרבותית רחבה, אך איני מכיר עוד הגות שהשתמשה בצורה כה נרחבת וכה מודעת במתודה זו. לאחר שאצטט דוגמאות רבות למתודה, אראה כי השל אף פיזר במקומות אחדים הערות, המצטרפות יחדיו להסבר עומקה ומשמעותה.

מדוע יש צורך להציג בכלל את שאלות המודרנה, אם הן אינן זוכות לתשובה אלא נענות בשאלה? לשם בירור העניין אבחן את טיב דיאלוג השאלות שמקיים השל עם כמה שאלות מודרניות. בחינה זו תגלה כי למתודת "דיאלוג השאלות" של השל אופנים שונים, והם עצמם מאירים סוגיות יסוד בהגותו.

'דיאלוג השאלות' כמתודה פילוסופית

מתודת "דיאלוג השאלות" אפפה למעשה את כל מהלך הספר עד כה. הדוגמה האחרונה לכך היא שאלת התרגום המסורתי-מודרני. כפי שהראיתי בפתיחת חלק זה, השל מעלה את שאלת התרגום המסורתי-מודרני, אולם במקום להשיב לה, בחיוב או בשלילה, הוא מציע שאלה אלטרנטיבית. דוגמה זו אינה אלא קצה קצהו של "דיאלוג השאלות" שהתחולל בחלק א. למעשה, חלק א כולו לא היה אלא "דיאלוג של שאלות" עם המודרנה. לכל אורכו הראיתי כיצד מעלה השל את שאלת היסוד המודרנית, שאלתו של הסובייקט כלפי האובייקט, וכיצד הוא עונה לה בשאלתו של אלוהים. כבר בפתיחה, בתחילת הדיון בתורת ההכרה, העלה השל בראשונה את השאלה המערבית ביחס למציאות, אך במקום להשיב לה, ענה בשאלתו של אלוהים:

במובן העמוק ביותר, התשובה הטובה ביותר לשאלה: "מהי המציאות?" מהו העולם לאדם התנ"כי? – היא שאלה אחרת: מהו העולם לאלוהים?²

תוך ניתוח החודר לעומקה של השאלה המערבית ביחס למציאות, חשף השל כי היא בנויה על הנחת עומק של מבנה החשיבה סובייקט-אובייקט. האדם התנ"כי אינו יכול אפוא להשיב לשאלה זו, שכן הנחות העומק שלו שונות: אין הוא מתייחס למציאות כ"אובייקט מבודד" ולא אל עצמו כ"סובייקט מבודד". אם כן, כיצד ישיב לשאלה זו בלי לעוות את עומק קיומו לפני אלוהים? על השאלה המערבית ביחס למציאות עונה היהודי בשאלתו של אלוהים ביחס למציאות, כיוון שרק ממנה תוכל לצמוח תשובתו שלו. כך קיים השל "דיאלוג של שאלות" גם בדיונו לגבי ה"אני". לעומת דקרט, אשר גילה את האני הוודאי העולה משאלת הספק, גילה השל את ה"אני הנפלא" העולה משאלה אחרת, שאלת הפליאה. השל לא ביקש להכניע את הספק בתשובה ניצחת, אלא ענה לשאלת הספק בשאלת הפליאה.

לשם חידוד עומק האלטרנטיבה של הפליאה הדגים השל "דיאלוג של שאלות" בעזרת השאלה "היש אלוהים?", תוך שהוא מסביר כי אינו יכול להשיב תשובה לשאלה זו, שכן שאלתו שונה לחלוטין:

האדם התנ"כי לעולם אינו שואל: היש אלוהים? לשאול שאלה כגון זו, שבה מבוטא ספק באשר לנכונות של אחת משתי עמדות אפשריות, פירושו לקבל את עוצמתה ותקפותה של עמדה שלישית, עמדתו של הספק. התנ"ך אינו יודע את הספק כעמדה מוחלטת, שכן אין ספק שבו לא מעורבת אמונה. השאלות המקודמות בתנ"ך הן בעלות אופי שונה: שאו מרום עיניכם וראו מי ברא אלה?...³

לכל אורך הדורות ענו תיאולוגים רבים לשאלה "היש אלוהים?" בתשובה דתית, אך השל ענה לה בשאלת התנ"ך, המכוונת לשאלתו של אלוהים. מתודת "דיאלוג השאלות" הופיעה גם במהלך הדיון במתודת היצירה של השל. כך, למשל, חידד השל את דרכו הפנומנולוגית הייחודית:

אם חקירתנו מבקשת למצוא מפלט בשאלה האישית (מלאת החיוניות): מה משמעות הנביאים מבחינתנו? – הרי שרוחו של סוג הפירוש שהצעתי דוחה אותה. הדרך היחידה לשאול את השאלה האישית בלא לאבד את משמעותה היא בעזרת הדרכתה של שאלה אחרת, נועזת יותר, והיא: מה משמעות הנביאים מבחינתו של אלוהים?⁴

וכשם שהמהלך כולו הגיע לשיאו בפרקי התיקוף, כך אף מתודת "דיאלוג השאלות" הגיעה לשיאה בפרקים אלו. את פרקי התיקוף פתח השל בשאלות המגלות מודעות מודרנית עמוקה:

היש לאידיאלים שאנו שואפים אליהם ולערכים שאנו מבקשים להגשים משמעות כלשהי בממלכת תהליכי הטבע?... האם כל הטוב והכמיהה להגינות אינם אלא בדיה של התודעה שאין לה מקבילה במציאות? היכן תקפים ערכי הרוח?⁵

אך במקום להשיב להן תשובה, ענה השל בשאלה:

קיים הבדל מהותי נוסף בין סוגיית אלוהים של החשיבה התיאורטית ובין סוגיית אלוהים של הדת. הראשונה היא שאלה על אלוהים; השנייה היא שאלה מאת אלוהים...⁶

אכן, בכך רק התחיל "דיאלוג השאלות", שכן השל המשיך וחיידר את הדברים בסגנון דומה:

לשוח על אודות "בעיית אלוהים" – אין זו אלא הפיכת יוצרות אופיינית. על כפות המאזניים של הדיון בבעיית אלוהים ניצבת בעיית האדם. האדם הוא הבעיה. מציאותו הפיזיקלית והמנטלית אינה מטלת בספק; משמעותו, הרלוונטיות הרוחנית שלו, היא שאלה הזועקת לתשובה.⁷

והשאלה המוחלטת מתגלה כשאלה ששואל אלוהים. כאמור, מהלך התיקוף השני הביא את הדברים לשיאם, ואכן גם כאן הוצגו הדברים בעזרת "דיאלוג השאלות":

רוב התיאוריות של הדת פותחות בהגדרת המצב הדתי כבקשת האדם את אלוהים ומקבלות כאקסיומה שאלוהים הוא דומם, חבו, וחסר אכפתיות ביחס לבקשת האדם אותו. ברם, באימוצה של אקסיומה זו, התשובה ניתנת לפני שנשאלה השאלה. לדידה של החשיבה התנ"כית, הגדרה זו לוקה בחסר, והאקסיומה שבבסיסה שקרית. התנ"ך שח לא רק בבקשת האדם את אלוהים, אלא גם בבקשת אלוהים את האדם.⁸

לאחר סקירה זו דומה כי אין צורך להרבות בדוגמאות נוספות, אך מאחר שעיקר ענייני עד עתה היה חלקו הראשון של אלוהים מבקש את האדם, אציג כמה דוגמאות נוספות משני חלקיו האחרים של הספר. אפתח בדוגמאות מן החלק השלישי – "מענה" – שבו מופיעה מתודת "דיאלוג השאלות" בהקשרים מוסריים. אף כאן פותח השל בהבאת שאלה מודרנית, ובמקום להשיב לה, הוא עונה בשאלתו של אלוהים:

מה ראוי לנו לעשות? כיצד ראוי לנו להנהיג את חיינו? אלו הן שאלותיה הבסיסיות של האתיקה. אלו גם שאלותיה של הדת. הפילוסופיה של הדת

חיבת לחקור: מדוע אנו שואלים שאלות אלו? היש להן משמעות? על אילו יסודות אנו מבססים אותן? לדידה של האתיקה, אלו הן שאלותיו של האדם, המתחייבות מטבעו של הקיום האנושי. לדידה של הדת, אלו הן שאלותיו של אלוהים, ותשובתנו להן נוגעת לא רק לאדם, אלא גם לאלוהים.

"מה ראוי לי לעשות?" – אליבא דקאנט, זו השאלה הבסיסית של האתיקה. אולם שאלתנו רדיקלית יותר, ומהווה גישה מטא-אתית... היא עוסקת בעשייה כפי שהיא; לא רק מה ראוי לנו לעשות, אלא האם בכלל יש לנו זכות לפעול?⁹

כאן אמנם מקיים השל "דיאלוג של שאלות" בין המודרנה לדת, אולם הוא מדגיש כי שאלותיה של הדת הן שאלותיו של אלוהים.¹⁰ כך גם יש להבין את המילה "רוחנית"¹¹ ב"דיאלוג השאלות" הבא:

בעייתה של האתיקה היא, מהו האידיאל או עקרון ההתנהגות הניתן להצדקה רציונלית? לדידה של הדת, בעיית החיים היא, מהו האידיאל או עקרון החיים הניתן להצדקה רוחנית? השאלה הלגיטימית ביחס לדפוסים קיום המצוות היהודי היא זו: האם הם בעלי משמעות מבחינה רוחנית?¹²

גם בתחום המוסר משמשת מתודה זו את השל כדי להתמודד עם תפיסות העולות ממבנה החשיבה סובייקט-אובייקט:

הדיכוטומיה של אמונה ומעשים, שהוצגה כבעיה כה חשובה בתיאולוגיה הנוצרית,¹³ מעולם לא הוותה בעיה ביהדות. לנו, הבעיה הבסיסית אינה מהו המעשה הנכון, אף לא מהי הכוונה הנכונה. הבעיה הבסיסית היא: מהם החיים הנכונים? והחיים אינם ניתנים לחלוקה...¹⁴ רחמנא ליבא בעי [אלוהים האוהב מבקש את הלב] מפני שהוא זקוק לחיים. באמצעות החיים ייגאל העולם...¹⁵

וכפי שנהג השל בחלק הראשון ובחלק האחרון, כך נוהג הוא גם בחלק האמצעי – "התגלות": הוא פותח בשאלה עכשווית, ובמקום להשיב לה – עונה בשאלתו של האדם התנ"כי, העומד לפני ה':

עבורנו, כיום, החידה הגדולה היא: כיצד התגלות אפשרית? כיצד אפשר להעלות על הדעת שהנסתר לנצח יוכל להיות לנגלה? בשעה שלאדם

התנ"כי החידה הגדולה היא: כיצד ההתנסות בהתגלות אפשרית? כיצד מתאפשר לאדם לשאת את נוכחותו הכובשת-כל של אלוהים?¹⁶

באופן דומה נוהג השל ב"דיאלוג של שאלות" גם ביחס לשאלות ביקורת המקרא:

הפילוסופיה של הדת – ...השאלה אם חמשת חומשי תורה עלו על הכתב בכללותם במשך ארבעים שנות הגדודים של ישראל במדבר אינה מעסיקה אותה; מעייניה נתונים להבנת משמעותה ותקפותה של הטענה שרצון אלוהים הגיע אל הבנת האדם, ושהתורה היא אספקלריה להגעת אלוהים לאדם... מהותה של אמונתנו בקדושת התנ"ך היא בכך שמילותיו מכילות את מה שאלוהים ביקש שנדע ונקיים. אופן העלאת המילים על הקלף אינו הבעיה התשתיתית. לכן הנושא של ביקורת המקרא אינו הנושא של האמונה, ממש כפי שהשאלה אם הברקים והרעמים שנראו בסיני היו תופעת טבע אינה רלוונטית לאמונתנו בהתגלות.¹⁷

וכן:

ממש כפי שחשבה בעיית המקור של התנ"ך, או בעיית המחבר הישיר, כך אף חשבה שאלת הרלוונטיות של התנ"ך – האם הנורמות שהוא מייצג נוגעות רק לאדם, או גם לאלוהים.¹⁸

אף שאוכל למנות דוגמאות נוספות, דומני שדי והותר באלו שהצגתי. ריבוי הדוגמאות מוכיח את קיומה של המתודה, אולם בה בעת הוא תובע הרחבה בהבנת פשרה. כבר לפני הבאת הדוגמאות ובמהלכן הערתי בקצרה על אודות כמה היבטים של משמעותה של המתודה, אך כיוון שהשל עצמו התייחס למשמעות הענייני, אתן למילותיו לדבר בעד עצמן.

הסבריו של השל למשמעות המתודה

מדוע עונה היהודי על שאלה בשאלה? כפי שפתחתי, להשל מודעות גבוהה למתודה שהוא נוקט והוא מייחד להסברה ניסוח עקרוני. אמנם, כדרכו, דווקא למתודה כה יסודית להבנת הגותו השל אינו מייחד מקום, אלא מפזר הערות לגביה על פני כל ספרו.¹⁹

ביבליוגרפיה

חיבורי השל*

אי-ביטחונה של החירות

Abraham Joshua Heschel, *The Insecurity of Freedom—Essays on Human Existence* (Philadelphia: The Jewish Publication Society of America, 1966).

אלוהים מבקש את האדם

אברהם יהושע השל, אלוהים מבקש את האדם, תרגם מאיר-לוי עזן (ירושלים: מאגנס, תשס"ג). במקור:

Abraham Joshua Heschel, *God in Search of Man* (New York: Farrar, Straus, and Cudahy, 1955).

בין אלוהים לאדם

Abraham Joshua Heschel, *Between God and Man: An Interpretation of Judaism from the Writings of Abraham Joshua Heschel*, selected, edited and introduced by Fritz A. Rothschild (New York: Free Press Paperbacks, 1997).

בקשת האדם

Abraham Joshua Heschel, *Man's Quest for God: Studies in Prayer and Symbolism* (New York: Charles Scribner's Sons, 1954).

* ההפניות הן למהדורות שבהן השתמשתי בגוף הספר. בסוגריים מרובעים – שנת המקור. לביבליוגרפיה מלאה (עד אמצע שנות השבעים), ראה בסוף הספר בין אלוהים לאדם. לספרים שיצאו אחר כך, ראה בסוף ספרם של קפלן ודרזנר, עד נבואי.

"דת אינה אי"

Abraham Joshua Heschel, "No Religion Is an Island," in Harold Kasimow and Byron L. Sherwin (eds.), *No Religion Is an Island: Abraham Joshua Heschel and Interreligious Dialogue* (New York: Orbis Books, Maryknoll, 1991 [1966]), pp. 3-22.

האדם אינו לבדו

Abraham Joshua Heschel, *Man Is Not Alone: A Philosophy of Religion* (New York: Farrar, Straus and Young Inc., 1951).

"היהודי של מזרח אירופה"

אברהם יהושע השיל, "היהודי של מזרח אירופה", תרגם יהודה יערי, לוח הארץ (תל אביב: הוצאת חיים, תש"ט), עמ' 98-124. במקור: אברהם יהושע העשל, דער מזרח־איראפעישער ייד (ניו יורק: שאקען בוקס, 1946).

הנבואה

Abraham Heschel, *Die Prophetie* (Krakow: Polska Akademya Umiejtnosci, 1936).

הנביאים

Abraham Joshua Heschel, *The Prophets* (New York: Harper: Perennial Classics, 2001 [1962]).

הרמב"ם – ביוגרפיה

Abraham Joshua Heschel, *Maimonides: A Biography*, trans. by Joachim Neugroschel (New York: Farrar, Straus and Giroux, 1982).

Abraham Heschel, *Maimonides: eine Biographie* (Berlin: E. Reiss, 1935).

השבת

אברהם יהושע השיל, השבת, תרגם אלכסנדר אבן־חזן (תל אביב: ידיעות אחרונות, 2004).

אברהם יהושע השיל, השבת – משמעותה לאדם בימינו, תרגם יהודה יערי, השלים וערך פנחס פלאי (ירושלים: בית הלל, תש"ם).

Abraham Joshua Heschel, *The Sabbath: Its Meaning for Modern Man* (New York: Farrar, Straus and Young Inc., 1951).

השם המפורש

אברהם יהושע העשל, דער שם המפורש: מענטש – לידער (ורשה: אינדול, 1933). תורגם לאנגלית בתור: *The Ineffable* (Abraham Joshua Heschel, 1933).

Name of God: Man: Poems, trans. by Morton M. Leifman (New York: Continuum, 2004).

חמש שיחות

פנחס פלאי (עורך), חמש שיחות עם אברהם יהושע השל (ירושלים: מוסד אברהם יהושע השל, תשל"ה).

"ייחודו של הקיום היהודי"

אברהם יהושע השל, "על ייחודו של הקיום היהודי", מולד – ירחון מדיני וספרותי טו, 107-108 (1957), עמ' 237-244. מאמר זה נכתב על בסיס

הרצאה בעל פה שניתנה בכינוס עיוני של ההסתדרות הציונית בשנה זו.

ישראל

אברהם יהושע השל, ישראל: הווה ונצח, תרגם דוד בר-לבב (ריינהלץ) (ירושלים: ההסתדרות הציונית, תשל"ג).

Abraham Joshua Heschel, *Israel: Echo of Eternity* (New York: Farrar, Straus and Giroux, 1974 [1969]).

לה' הארץ

אברהם יהושע השל, שמים על הארץ, תרגם וערך פנחס פלאי (ירושלים: מוסד אברהם יהושע השל, תשל"ו).

Abraham Joshua Heschel, *The Earth Is the Lord's: The Inner World of the Jew in Eastern Europe* (Woodstock: Jewish Lights, 1995 [1950]).

מוטריות ורוחניות

Abraham Joshua Heschel, *Moral Grandeur and Spiritual Audacity*, edited by Susannah Heschel (New York: Farrar, Straus and Giroux, 1996).

מי הוא אדם

Abraham Joshua Heschel, *Who Is Man?* (Stanford: Stanford University Press, 1965).

פיקוח נשמה

אברהם יהושע השל, פיקוח נשמה – מכבשונה של ההווה היהודית (ניו יורק: אגודת המנהלים של בתי הת"ת והישיבות בניו יורק וסביבותיה, תש"ט).

"רמב"ם ונבואה"

אברהם יהושע השל, "ההאמין הרמב"ם שזכה לנבואה?" בתוך ספר היובל לכבוד לוי גינצבורג (ניו יורק: האקדמיה האמריקנית למדעי היהדות, תש"ו), חלק

ראשון, עמ' קנט-קפח.

תורה מן השמים

אברהם יהושע השל, תורה מן השמים באספקלריה של הדורות, כרך א (לונדון וניו יורק: הוצאת שונציין, תשכ"ב); כרך ב (לונדון וניו יורק: הוצאת שונציין, תשכ"ה); כרך ג (ירושלים: בית המדרש לרבנים באמריקה, תש"ן). תורגם לאנגלית בתור: Abraham Joshua Heschel, *Heavenly Torah: As Refracted Through the Generations*, edited and translated with commentary by Gordon Tucker and Leonard Levin (New York: Continuum, 2005).

תשוקה לאמת

Abraham Joshua Heschel, *A Passion for Truth* (New York: Farrar, Straus and Giroux, 1973).

מקורות ומחקרים*

אבן־חן, קול מן הערפל

אלכסנדר אבן־חן, קול מן הערפל – אברהם יהושע השל – בין פנומנולוגיה למיסטיקה (תל אביב: עם עובד, תשנ"ט).

אופיר, עבודת ההווה

עדי אופיר, עבודת ההווה: מסות על תרבות ישראלית בזמן הזה (בני ברק: הקיבוץ המאוחד, 2001).

אפשטיין, "אחריות"

דניאל אפשטיין, "על מקור האחריות כמשנתו של עמנואל לוינס", אקדמות יא (תשס"ב), עמ' 39-50.

אפשטיין, "לוינס"

דניאל אפשטיין, "עמנואל לוינס – האיש, הפילוסוף, המורה", בתוך עמנואל לוינס, אלוהים והפילוסופיה, תרגמו דניאל אפשטיין ועמית עסיס (תל אביב: רסלינג, תשס"ד), עמ' 7-16.

בובר, איגרות

מרדכי מרטין בובר, חילופי איגרות (ירושלים: מוסד ביאליק, 1990).

בובר, "אני ואתה"

מרדכי מרטין בובר, "אני ואתה", בסוד שיח (ירושלים: מוסד ביאליק, תשי"ט).
בונדי, "הוא היה קונסרבטיבי, לא?"

* לרשימה נבחרת של מחקרים מוקדמים על הגותו של השל, ראה בסוף הספר בין אלוהים לאדם.

דרור בונדי, "הוא היה קונסרבטיבי, לא?" מקור ראשון, מוסף "שבת", כ"ב בטבת תשס"ז, עמ' 6-7.

בונדי, "מאמין בשאלה"

דרור בונדי, "מאמין בשאלה – איך אפשר להיפגש עם אחר? מאה שנה להולדתו של הוגה הדעות היהודי-אמריקאי אברהם יהושע השל", הארץ, מוסף "תרבות וספרות", כ"ב בטבת תשס"ז, עמ' 1.

בונדי, "סליחה"

דרור בונדי, "סליחה", קונטרס – עלון ישיבת 'שיח יצחק', תשרי תשס"ז, עמ' 67-70.

בלומנטל, מיטיקה פילוסופית

David Reuben Blumenthal, *Philosophic Mysticism—Studies in Rational Religion* (Ramat Gan: Bar Ilan University, 2006).

בן-נון, "הראי"ה ורוח הקודש"

יואל בן-נון, "מאת ה' מתוך הנשמה: השראת רוח הקודש על פי הראי"ה קוק – חזיונות מקוריים ועריכתם", בתוך בנימין איש-שלום (עורך), בדרכי שלום – עיונים בהגות יהודית מוגשים לשלום רוזנברג (ירושלים: בית מורשה, 2007), עמ' 353-376.

בן-שלום, בית שמאי

ישראל בן-שלום, בית שמאי – ומיקומו בהיסטוריה הפוליטית והחברתית של ארץ ישראל במאה הראשונה לספירה (תל אביב: [שם הוצאה חסר], 1980).

בראון, "הוסרל והפנומנולוגיה"

אברהם צבי בראון, "אדמונד הוסרל ומקורות הפנומנולוגיה" (מבוא), בתוך אדמונד הוסרל, הגיונות קרטזיאניים (ירושלים: מאגנס, תשנ"א), עמ' ט-לז.

ברגמן, הפילוסופיה הדיאלוגית

שמואל הוגו ברגמן, הפילוסופיה הדיאלוגית מקירקגור עד בובר (ירושלים: מוסד ביאליק, תשל"ג).

ברגמן, הפילוסופיה החדשה

שמואל הוגו ברגמן, תולדות הפילוסופיה החדשה – שיטות פילוסופיות שלאחר קאנט (ירושלים: מוסד ביאליק, תשל"ט).

ברגר, הוסרל

Gaston Berger, *The Cogito in Husserl's Philosophy*, translated by Kathleen McLaughlin (Evanston: Northwestern University, 1972).

ברנדס, במלכות הקדושה

יהודה ברנדס, במלכות הקדושה: ביקור בהיכלו של האדמו"ר מהוסיאטין – אדמו"ר ציוני בתל אביב (אלון שבות: הוצאת תבונות, תשס"ו).

ברנסקוני, "הדיאלוג לוינס-בובר"

Robert Bernasconi, "Failure of Communication as a Surplus: Dialogue and Lack of Dialogue between Buber and Levinas," in Robert Bernasconi and David Wood (eds.), *The Provocation of Levinas* (New York: Routledge, 1988), pp. 100-135.

ברקוביץ', מאמרים

אליעזר ברקוביץ', מאמרים על יסודות היהדות, ערכו דוד חזוני ויוסף יצחק ליפשיץ (ירושלים: שלם, תשס"ד).

ברקוביץ', מודרנה ויהדות

Eliezer Berkovits, *Major Themes in Modern Philosophies of Judaism* (New York: Ktav Publishing House, 1974).

גולדברג, ברלין וסלבודקה

Hillel Goldberg, *Between Berlin and Slobodka: Jewish Transition Figures from Eastern Europe* (Hoboken, N.J.: Ktav, 1989).

גולדמן, מחקרים ועיונים

אליעזר גולדמן, מחקרים ועיונים – הגות יהודית בעבר ובהווה, ערכו דני סטטמן ואבי שגיא (ירושלים: מאגנס, תשנ"ז).

גולומב, אביר וגיבור

יעקב גולומב, אביר האמונה או גיבור הכפירה (ירושלים ותל אביב: שוקן, 1999).

גורדון, "ביקורת לוינס על בובר"

ניב גורדון, "מקום האחר באתיקה: ניתוח הביקורת של לוינס את תורת המוסר של בובר", דעת 48 (2002), עמ' 109-123.

גריין, "שלושה מיסטיקנים"

Arthur Green, "Three Warsaw Mystics," *Jerusalem Studies in Jewish Thought* 13 (1996), pp 1-58.

דקרט, הגיונות

רנה דקרט, הגיונות – על הפילוסופיה הראשונית, תרגם מצרפתית דורי מנור, ערך והוסיף אחרית דבר אלהן יקירה (תל אביב: ידיעות אחרונות, 2001).

דרידה, נפתולי בבל

ז'אק דרידה, נפתולי בבל, תרגמה והוסיפה מבוא וביאור מיכל בן-נפתלי (תל אביב: רסלינג, 2002).

הבר, "פוסק אגדה"

גדליה הבר, "אברהם יהושע השל כפוסק אגדה – היבטים דוגמטיים בהגותו של השל", עבודת גמר לשם קבלת התואר מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"ז.

הורביץ, "הקדמה"

רבקה הורביץ, הקדמה למהדורה העברית, בתוך אברהם יהושע השל, אלוהים מבקש את האדם, תרגם עזן מאיר-לוי (ירושלים: מאגנס, תשס"ג), עמ' יז-כד.

הורביץ, יהדות רבת-פנים

רבקה הורביץ, יהדות רבת-פנים: ספרות והגות (באר שבע: אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, תשס"ג).

הורביץ, "על הקדושה"

רבקה הורביץ, "על הקדושה במחשבה היהודית החדשה", בתוך משה אידל, דבורה דימנט ושלום רוזנברג (עורכים), מנחה לשרה – מחקרים בפילוסופיה יהודית ובקבלה (ירושלים: מאגנס, תשנ"ד), עמ' 135-154.

הורביץ, "תפיסת האלוהות"

רבקה הורביץ, "תפיסת האלוהות של מרטין בובר", בתוך שרה א' הלר-וילנסקי ומשה אידל (עורכים), מחקרים בהגות יהודית (ירושלים: מאגנס, תשמ"ט), עמ' 173-184.

השל ס', הקדמה למוסריות ורוחניות

Susannah Heschel, "Introduction," in Abraham Joshua Heschel, *Moral Grandeur and Spiritual Audacity*, edited by Susannah Heschel (New York: Farrar, Straus and Giroux, 1996), pp. vii-xxx.

השל ס', הקדמה לישראל

Susannah Heschel, "Introduction", in Abraham Joshua Heschel, *Israel: Echo of Eternity* (New York: Farrar; Straus and Giroux, 1974), pp. xvii-xxix.

ויזל, כל הנחלים הולכים אל הים

אלי ויזל, כל הנחלים הולכים אל הים: זיכרונות, תרגמה נעמי כרמל (תל אביב: משכל, 2005).

זיוון, דת ללא אשליה

- גילי זיוון, דת ללא אשליה נוכח עולם פוסטמודרני – עיון בהגותם של סולובייצ'יק, ליבוביץ', גולדמן והרטמן (ירושלים: מכון שלום הרטמן, 2005).
- זקס, רדיקלית אז ועכשיו
- יונתן זקס, רדיקלית אז, רדיקלית עכשיו: מורשת הדת העתיקה בעולם, תרגם מנשה ארבל (ירושלים: הוצאת שלם, תשס"ז).
- חזוני, "ברקוביץ"
- דוד חזוני, "על אליעזר ברקוביץ ותורת המוסר היהודית", תכלת 11 (תשס"ב), עמ' 106-142.
- יובל, שפינוזה
- ירמיהו יובל, שפינוזה וכופרים אחרים (תל אביב: ספריית פועלים, תשס"ג).
- כהן, היכן גר האלוהים?
- אדיר כהן, היכן גר האלוהים? ניצוצות וסיפורים חסידיים כמרפא לנפש (חיפה: אמציה, 1996).
- כהן, "תרגום"
- יונתן כהן, "מחשבת ישראל לשם חינוך: האם המסורת היהודית ניתנת ל'תרגום'?" בתוך צבי לם (עורך), עיצוב ושיקום (ירושלים: מאגנס, תשנ"ו), עמ' 164-182.
- כהן, "תרגום שטראוס ולוינס"
- יונתן כהן, "תרגום" היהדות לשפת הפילוסופיה במשנותיהם של ליאו שטראוס ועמנואל לוינס", עיון נא (2002), עמ' 421-434.
- כתבי אפלטון
- כתבי אפלטון, תרגם מיוונית יוסף ג' ליבס (ירושלים ותל אביב: שוקן, תשנ"ח).
- לדרברג, טוד הדעת
- נתנאל לדרברג, טוד הדעת: דמותו הרוחנית והנהגתו החברתית של רבי ישראל בעל שם טוב (ירושלים: ראובן מס, תשס"ז).
- לוינס, אתיקה והאינסופי
- עמנואל לוינס, אתיקה והאינסופי, תרגמו אפרים מאיר ושמואל ראם (ירושלים: מאגנס, תשס"ב). במקור: Emmanuel Lévinas, *Éthique et infini* (Paris: Fayard: France culture, 1982).
- לוינס, "בובר ומרסל"
- עמנואל לוינס, "מרטין בובר, גבריאל מרסל והפילוסופיה", בתוך יוחנן בלוך, חיים גורדון ומנחם דורמן (עורכים), מרטין בובר – מאה שנה להולדתו (תל אביב: הקיבוץ המאוחד, תשמ"ב), עמ' 271-286.

לוינס, הומניזם של האחר
 עמנואל לוינס, הומניזם של האדם האחר, תרגמה סמדר בוסתן (ירושלים: מוסד
 ביאליק, תשס"ד).

ליבוויץ, איגרות
 ישעיהו ליבוויץ, רצייתי לשאול אותך, פרופ' ליבוויץ – מכתבים אל ישעיהו
 ליבוויץ וממנו (ירושלים: כתר, 1999).

מאיר, "ביקורת המונוגרפיה"
 אפרים מאיר, "המונוגרפיה העברית הראשונה על א"י השל", קבלה ז (תשס"ב),
 עמ' 327-330.

מאיר, "הרהורים על התרגום"
 אפרים מאיר, "דעת ודת אצל אברהם יהושע השל: הרהורים על התרגום
 העברי של *God in Search of Man*", קבלה י (תשס"ד), עמ' 353-360.

מאיר, "השל ולוינס"

Ephraim Meir, "La notion de révélation dans 'la théologie des profondeurs'
 de Heschel et la métaphysique éthique de Lévinas," in Gérard
 Rabinovitch (ed.), *Abraham J. Heschel—un tsaddiq dans la cité* (Paris:
 Alliance Israélite Universelle, 2004), pp. 153-186.

מאיר, "לוינס ובובר"
 אפרים מאיר, "אמת וצדק בפילוסופיה של עמנואל לוינס בהשוואה לאנילו
 ואניאטה של מרטין בובר", דעת 50 (2003), עמ' 423-439.

מאיר, פילוסופים קיומיים יהודים
 אפרים מאיר, פילוסופים קיומיים יהודים ברבשיח, תרגמה וערכה מרים מאיר
 (ירושלים: מאגנס, תשס"ד).

מהר"ל, נתיבות עולם
 רבי יהודה ליווא בן בצלאל, נתיבות עולם, בתוך ספרי המהר"ל (לונדון: הוצאת
 חי"ל האניג ובניו, תשכ"א).

מורה נבוכים
 מורה נבוכים – לרבנו משה בן מימון, תרגם מערבית והוסיף הערות, נספחים
 ומפתחות מיכאל שוורץ, ערך דוד בצרי (תל אביב: אוניברסיטת תל אביב,
 תשס"ג).

מרמור, "רטוריקת הציטוט"
 Michael Marmur, "Heschel's Rhetoric of Citation: The Use of Sources in
God in Search of Man," Thesis submitted for the degree of "Doctor of
 Philosophy", The Hebrew University, Jerusalem 2005.

- סארטר, השאלה היהודית
 ז'אן פול סארטר, הרהורים בשאלה היהודית, תרגם מנחם ברניקר (תל אביב:
 ספריית פועלים, 1978).
- סולובייצ'יק, "איש האמונה הבודד"
 יוסף דב סולובייצ'יק, "איש האמונה הבודד", בתוך איש האמונה (ירושלים:
 מוסד הרב קוק, תשנ"ב).
- סולובייצ'יק, איש ההלכה
 יוסף דב סולובייצ'יק, איש ההלכה – גלוי ונסתר (ירושלים: הסוכנות היהודית,
 1979).
- סולובייצ'יק, על התשובה
 יוסף דב סולובייצ'יק, על התשובה – דברים שבעל־פה, כתב וערך פנחס הכהן
 פלאי (ירושלים: ספריית אלינר, תשמ"ט).
- סימון, "תמימות שנייה"
 עקיבא ארנסט סימון, "אז איתם: על התמימות השנייה", בתוך עקיבא ארנסט
 סימון, האם עוד יהודים אנחנו? (תל אביב: ספריית פועלים, תשמ"ג), עמ'
 169-135.
- פכטר, "חרות וחירות"
 שילה פכטר, "אל תקרי חרות אלא חירות" – תפיסת התורה כציווי וכטבע,
 מעליות יט (תשנ"ז), עמ' 216-205.
- פקנהיים, "ביקורת"
 Emil Ludwig Fackenheim, "Review of *God in Search of Man*," *Conservative
 Judaism* 15:1 (Fall 1960), pp. 50-53.
- פרידמן, אהלי יעקב
 יעקב פרידמן, אהלי יעקב (ירושלים: ביהכ"נ חסידי אדמו"רי הוסיאטין,
 תשס"ו).
- פרלמן, רעיון ההתגלות
 Lawrence Perlman, *Abraham Heschel's Idea of Revelation* (Atlanta, Ga.:
 Scholars Press, 1989).
- קאנט, ביקורת התבונה
 עמנואל קאנט, ביקורת התבונה הטהורה, תרגמו שמואל הוגו ברגמן ונתן
 רוטנשטרייך (ירושלים: מוסד ביאליק, תשנ"ג).
- קאסימוב ושרוויץ, דת אינה אי

Harold Kasimow and Byron L. Sherwin (eds.), *No Religion Is an Island: Abraham Joshua Heschel and Interreligious Dialogue* (Maryknoll, N.Y.: Orbis Books, Maryknoll, 1991).

קוסמן, "להיאבק למען האדם"
 אדמיאל קוסמן, "להיאבק למען האדם זו מצווה", הארץ, מוסף "ספרים",
 גיליון 405, 29 בנובמבר, 2000, עמ' 4.

קימלמן, "סולובייצ'יק והשל"
 Reuven R. Kimelman, "Rabbis Joseph B. Soloveitchik and Abraham Joshua Heschel on Jewish-Christian Relations," *Modern Judaism* 24, 3 (2004), pp. 251-271.

קפלן, "השל כפילוסוף"
 Edward K. Kaplan, "Heschel as Philosopher; Phenomenology and the Rhetoric of Revelation," *Modern Judaism* 21, 1 (2001), pp. 1-14.

קפלן, קדושה במילים
 Edward K. Kaplan, *Holiness in words: Abraham Joshua Heschel's Poetics of Piety* (West Fulton, N.Y.: State University of New York Press, 1996).

קפלן ודרזנר, עד נבואי
 Edward K. Kaplan and Samuel H. Dresner, *Abraham Joshua Heschel: Prophetic Witness* (New Haven and London: Yale University Press, 1998).

רבינוביץ', דרכה של תורה
 נחום אליעזר רבינוביץ', דרכה של תורה – פרקים במחשבת ההלכה ובאקטואליה,
 ערכו דוד רפאל, שמואל זנו וגדליה הבר (ירושלים: הוצאת מעליות,
 תשנ"ט).

רביצקי, "חדש מן התורה"
 אביעזר רביצקי, "חדש מן התורה? על האורתודוכסיה ועל המודרנה", בתוך
 אבי שגיא (עורך), אמונה בזמנים משתנים (ירושלים: ספריית אלינר,
 תשנ"ז), עמ' 445-460.

רוזנק, "אגדה והלכה"
 אבינועם רוזנק, "אגדה והלכה – הרהורים על מגמות בהגות ובמחקר
 הפילוסופיה של ההלכה", בתוך עמיחי ברהולץ (עורך), מסע אל ההלכה

- (ירושלים ותל אביב: בית מורשה והוצאת ידיעות אחרונות, 2003),
 עמ' 285-312.
 רוזנק, צריך עיון
 מיכאל רוזנק, צריך עיון: מסורת ומודרנה בחינוך היהודי בזמננו (ירושלים:
 מאגנס, תשס"ג).
 רוס, "היגדים דתיים"
 תמר רוס, "משמעותם של היגדים דתיים בעידן פוסט־מודרני", בתוך אבי
 שגיא ונחם אילן (עורכים), תרבות יהודית בעין הסערה – ספר היובל
 ליוסף אחיטוב (עין צורים: הקיבוץ המאוחד ומרכז יעקב הרצוג, תשס"ב),
 עמ' 459-483.
 רצבי, בין גורל לייעוד
 שלום רצבי, בין גורל לייעוד – השיח התיאולוגי היהודי בארצות־הברית (תל
 אביב: עם עובד, 2003).
 שג"ר, "אמונה ולשון"
 הרב שג"ר, "אמונה ולשון לפי האדמו"ר הזקן מחב"ד מפרספקטיבת
 פילוסופיית הלשון של ויטגנשטיין", בתוך משה הלברטל, דוד קורצוויל
 ואבי שגיא (עורכים), על האמונה – עיונים במושג האמונה ובתולדותיו
 במסורת היהודית (ירושלים: כתר, תשס"ה), עמ' 365-387.
 שג"ר, "ביטחון"
 הרב שג"ר, "בצילו חימדתי וישבתי" – הבטחון בד' לפי ר' הלל מפארטיש",
 בתוך אשרי האישי – פרקי לימוד בחסידות לזכרו של הרב אבי סבאג הי"ד
 (ג'לת, יב) (עתניאל: הוצאת בית ועד לתורה, תשס"ג), עמ' 95-115.
 שג"ר, כלים שבורים
 הרב שג"ר, כלים שבורים – תורה וציונות בסביבה פוסט־מודרנית, ערך אודיה
 צוריאל (אפרת: הוצאת ישיבת שיח יצחק, תשס"ד).
 שג"ר, שובי נפשי
 הרב שג"ר, שובי נפשי: חסד או חירות – קובץ פרקי תשובה (אפרת: הוצאת
 ישיבת שיח יצחק, תשס"ג).
 שגיא, אתגר השיבה
 אבי שגיא, אתגר השיבה אל המסורת (תל אביב: הקיבוץ המאוחד, תשס"ג).
 שגיא, "הרב סולובייצ'יק"

אבי שגיא, "הרב סולובייצ'יק: הגות יהודית לנוכח המודרנה", בתוך אבי שגיא (עורך), אמונה בזמנים משתנים (ירושלים: ספריית אלינר, תשנ"ז), עמ' 461-500.

שגיא, "התפתחות ה'אחר'",
 אבי שגיא, "התפתחות הקטגוריה של ה'אחר' והשלכותיה על התפיסה הדיאלוגית של מ' בובר", דעת 13 (תשמ"ד), עמ' 95-114.

שגיא, קירקגור
 אבי שגיא, מ' קירקגור: דת ואקסטיטנציה (ירושלים: מוסד ביאליק, 1991).
 שגיא, "ריאיון עם גולדמן"
 אבי שגיא, "שפה דתית בעולם מודרני, ריאיון עם אליעזר גולדמן", גיליון – נאמני תורה ועבודה (אב תשנ"ה), עמ' 11-26.

שדה, החיים כמשל
 פנחס שדה, החיים כמשל (ירושלים ותל אביב: שוקן, 2002).
 שוורץ, בין היגיון למשיחיות
 דניאל שוורץ, הציונות הדתית – בין היגיון למשיחיות (תל אביב: עם עובד, 1999).

שלג, "הרב האוניברסלי"
 יאיר שלג, "הרב האוניברסלי", הארץ, חלק המאמרים, 27 ביוני, 2003.
 שמונה קבצים
 אברהם יצחק הכהן קוק, שמונה קבצים (ירושלים: [שם הוצאה חסר], תשס"ד).
 שלום, פרקי יסוד
 גרשם שלום, פרקי יסוד בהבנת הקבלה וסמליה, תרגם מגרמנית יוסף בן-שלמה (ירושלים: מוסד ביאליק, תשל"ז).

שמיר, "אלילות היום"
 אילון שמיר, "אלילות וברית בחברה בישראל היום", מה יהיה? – סטודנטים חושבים על העתיד (תל אביב: אוניברסיטת תל אביב, תשס"ה), עמ' 19-90.
 שרמר, "הרטוריקה החינוכית"
 עודד שרמר, "פרק הרטוריקה החינוכית של השל", זהות ג (1983), עמ' 95-105.
 תשבי, פרקי זוהר
 ישעיה תשבי, פרקי זוהר (ירושלים: מוסד ביאליק, תשכ"ט).